

כתב־יד פירוש סוגיות בתלמוד בבלי מבית מדרשו של האר"י במצרים?

באוסף הבארון גינצבורג במוסקבה נמצא כ"י (סי' 125 ותצלומו במכון בן־צבי) "חידושי מסכת חולין" וחידושים על סוגיות בודדות במסכתות אחרות. כתב־היד כולל היום 176 דפים, כתוב בכתיבה נאה ביד סופר אמן. בכל עמוד 25—26 שורות. מבחינת הכתב יש לחלק את כתב־היד לשלושה חלקים: א. מדף ב, א (א1) — סד, ב (ב63); ב. מדף סה, א (א64) — עח, ב (ב77). כתיבה יותר דקה. העמ' שלפני כן אינו מסתיים בסופו, אלא באמצעיתו אף־על־פי שכל שבא אחריו הוא המשכו ממש. בחלק זה מסתיימת השיטה על חולין, שאין בה אלא על שני הפרקים הראשונים בלבד; ג. מדף פא, א (א78). חלק זה מתחיל: "בפי"ג דהלכות גרושים כתב הרמב"ם...". על־פי ציוני הדפים של הסופר חסרים בראש חלק זה שני דפים (עט—פ), וכנראה שאין זה אלא המשך למה שנחסר בכתב־היד. כנראה ששלושה סופרים כתבו ספר זה בזמן אחד, ודבר זה היה שכיח באותם הימים.

הציונים לדפי הגמרא נכתבו בגליון, ורק כשהפירוש הוא על כמה סוגיות או פרק של מסכת אחת הובאו בראש אותן סוגיות (ר' א111). בגליונות הדפים 2ב, 78ב, 80א, 83ב, 91א, יש הגהות, כנראה מידי אותו סופר עצמו. בראש כתב־היד נמצאת חתימה מסולסלת שטושטשה במקצת וקשה לקוראה. השם הראשון דומה שהוא יחיאל, והשני מציע מר חיים בן־טוב ממכון בן־צבי לקרוא ענבי. אמנם חכם בשם זה היה באותו הדור בקושטא (סמברי, מהדורת גויבואיר, סדר החכמים וקורות הימים, א, עמ' 154; שם הגדולים בערכו), אבל ספק אם קריאה זאת היא נכונה. בסופו של כתב־היד כתוב: "זהו מה שנר' לי בזה הלשון עם שיש פי' אחר דחוק השמטהו מכאן. נאם עבד כל יודעי דת ודין

ואשר יש כח בהם לעמוד בהיכל המלך ה' צבאות שמו הצעיר...". השם עצמו נמחק ונותרה צורת המסגרת של החתימה. ברם, החרוז מלמד שהאות האחרונה של שם המשפחה היתה ו. חלק זה האחרון, הסופר היה המחבר עצמו.

בחידושי מסכת חולין באים בסוף כל פסקה ראשי-התיבות א"ע¹. בדף 32א בא משפט זה במקום ראשי-התיבות הרגילים: "והבינהו אני ע' ויש מי שהקשה לי בזה". בדף 67ב: "והבינהו אעצ"נ". ונראה לי שהכותב בא לציין חידושים שלו "אני עצמי", או אינו אלא ששמו בראשי-התיבות הוא ע"צ והנו"ן היא קיצור הברכה נר"ו. בשאר החלקים מרובים הם החידושים של בני החבורה, המחבר לקח חלק נכבד בהם, ודבריו שולבו במשא והמתן בבית-המדרש, לפיכך לא צויין בהם שמו.

בשיטת חולין אין הוא מביא פירושים משל אחרים בני זמנו אף לא של ראשונים, מלבד הרי"ף. דבריו מוסבים קצתם על רש"י ורובם על דיבורי תוספות. אין הוא מזכיר תוס' אלא "דבור המתחיל" סתם. דבריו קצרים וברורים. ברובן של הפסקאות הוא כותב בסופן "והבינהו" או "והבן". במקום אחד (7א) הוא מזכיר חכם אחרון: "ושמעתי אומרים שהחכם כמהר"ר יוסף ׳ לב דרך על זה הדרך בפסקיו". שמועות אחדות הוא מביא בשם אחרים מבלי לנקוב בשמותם, כגון: "אמנם שמעתי אומרים" (14ב); "ושמעתי מי שאמר" (18א); "ושמעתי בזה ענין נכון" (16א); "ושמעתי מקשים עוד" (40ב); "ולא נהירא מכמה קושיות אשר חששתי לטרחא ועוד שמעתי אומרים דהמקשה ידע התירוק שתיריך" (45א); "מפני שראיתי משתבשים בזה ומקשים" (61א); "ויש מי שרצה לומר" (66א); "ואתה המליץ השען והתבונן בסברא הרעועה הזאת הבלתי עומדת ברוח מצוייה" (66ב).

הוא השתמש בכתב-יד כדי להגיה נוסח הגמרא, וכותב: "ומצאתי בגמ' אחת העברת קולמוס על ומביתו לא נפקא, אלא דלפי זה א"ש [אתי שפיר] דהלשון כן הוא" (14א); "ומצאתי כתוב בגמ' מכתובת יד" (67א). בירורי נוסחות על-פי כתב-יד נמצאים גם בחלק של חידושי הסוגיות.

1 ראה: 1ב, 2א, 2ב וכו' עד 45א. מכאן ועד סוף החלק הראשון (63ב) אין ציון זה. בחלק השני נמצא בסיום פסקה בדפים: 64א, 65א, 66א—ב, 67ב, 68ב, 69א—ב, 71א, 72א, 73ב, 76ב. מדף זה ואילך לא נמצאים יותר. לפעמים באים ראשי-התיבות אלו שלא בסוף הפסקה: 1א: "א"ע, א"נ אפשר לומר"; 37א: "והבינהו א"ע. ויש מי שרצה לתקן... ודוחק". ראשי-התיבות אלה מצאתי גם בתשובה של ר' יצחק ׳ לב, שבה השיג על פוסק אחר ובראש כל השגה כתוב: א"ע וו"ל... ואחר-כך: אמר יצחק. ונראה שפירושם של ראשי-התיבות הוא: אמרת עוד וזה לשונך (כ"י ירושלים 94 8°, דף 217א). ואין פירוש זה הולם הלשונות שבכ"י גינצבורג.

בדף 87א נאמר: "כאשר נמצא בגמ' כתיבת יד"; 172ב: "כפי מה שנמצא בתוספי הרא"ש נר' שלתוס' היתה גרסא אחרת במשנה והיא הכתובה במשניות הרמב"ם המודפסות ברומה². ועיין במשניות שבירושלמי" (172ב).

כאמור, אין בחידושי הסוגיות ראשי-התיבות א"ע ולא "והבינהו". במקום "דבור המתחיל" לציון דברי התוס' בא כאן "דבור" סתם. ואף בחלק זה לא נזכרים אלא ראשונים אחדים, אך יותר מבשיטת חולין. מובאים דברי הרי"ף, הר"ן, הרא"ש, הרמב"ן (83א), שו"ת הריב"ש (119א), "הליכות עולם" (121א). נזכר גם "מוהרר" קולון (109א) וכן "הרב ר' אליה מזרחי בפ' על רש"י" (80ב). ועיין גם 125א: "צ"ע בקדושי" ובמה שכתב הרב ר' אליה מזרחי ז"ל". ויותר מהם הובאו חידושים של ר' יעקב בי רב. בדף 121א כתוב: "והחכם הגדול כה"ר יעקב בי רב, שמעתי שכתב בו ליישב שתי הגרסאות"; ובפ' מס' מגילה דף 171א: "ובשם החכם הגדול ר' יעקב בי רב ז"ל שמעתי"³. שאלות ותשובות על סוגיות ביבמות, בבא מציעא ופסחים לר' יעקב בירב צורפו בדפים 132א—137א⁴. ר' יעקב בירב כותב בסופה של תשובה אחת: "אבל מצאתי בר' יהונתן בפ' שפי' על הרי"ף... זהו מה שנ"ל בשאלותיך ומפני שאני טרוד בבתי הישיבה יצ"ו לא יכולתי להאריך כפי הראוי ושל"ו. יעקב בי רב" (133א). השואל תזר להשיב ואין תשובתו בכתב-היד. ר' יעקב בי רב השיב עליו וראוי להביא מקצת דבריו: "החכם השלם מופלג בחכמה ובזקנה — — — כתוב ברוב הנוסחאות אלא שבדפוס החדש כתוב נפקא לן... והנהו בתוס' הרא"ש ז"ל ביבמות אע"פ שאינם מצויים אצלנו בפה כשקריתי זאת הגמרא בהיותי במערב הקשה אלו הקושיות ופה מצאתי בגליון בגמר' א' הלשון עצמו שכתב שם הרא"ש... וכן מצאתי בפירושי כתב-יד הר' אברהם מנחם מיונ"י ז"ל אשר הגיה בגליון... ואע"פ שהרא"ש ז"ל וה"ר אברהם מנחם ז"ל גדולי עולם הם... " (133ב—134א). ר' יעקב בירב מסיים דבריו: "ואיני רוצה להאריך להקשות למה שכתב המשיג יותר בזה הענין כי מה שכתבתי די דוק ותשכח. יעקב בי רב" (137א).

בהמשך התשובות של ר' יעקב בי רב (137א—143א) באה שיטה לשבועות, שבראשה כתוב "שבועות פרק קמא". קטע זה שונה לגמרי מן החיבור, השיטה

2 משניות עם פי' הרמב"ם נדפסו לראשונה בנאפולי בשנת רנ"ב. לא ידוע לנו כלל על מהדורת רומא, ואפשר שכיוון לדפוס נאפולי. על דפוס זה ר' י' נ' אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח, עמ' 1275—1279.

3 ענין זה נמצא בשו"ת מהר"י בירב סי' לה, ויניציאה תכ"ג, דף כה, ב.

4 לפי ציוני הדפים המקוריים מסתימת השיטה בדף קכח, ב ושו"ת מהר"י בירב נמצאות בראש דף קלה, א. זהו כנראה קונטרס מיוחד.

אחרת ובראש כל קטע כתוב "תוספות", אף אין נזכרים בו מוהרי"א ושא"ר החברים. ושוב אחריו באות "שאלות ותשובות על מסכת ברכות ועל פי' רש"י ז"ל" (143א—153א) אך אינן שאלות ממש אלא השקלא והטריא בעת הלימוד. בסופו "פרק המביא פי' תוספתא" (153א—155ב). אחריו מקום חלק ובדף שלאחריו שוב כתיבה יותר גדולה ושוליים יותר רחבים. אף חלק זה אינו מגוף החיבור וניכר גם בצורתו שהוא קונטרס מיוחד. ונראה לי שכולו אינו אלא מבית מדרשו של ר' יעקב בירב.

החידושים שבחלקים השני והשלישי נאמרו בבית-המדרש בשעת הלימוד. סוגיות הרבה נאמרו בהן פירושים שונים על-ידי הרב, החברים והמחבר. הדבר ניכר גם מדרך ההסברה, ניתוח הסוגיא, השקלא והטריא והשאלות. ונביא דוגמא אחת: "צ"ע היטב: א' יש לראות מה הבינו התוס' בדברי רש"י ולמה כתבו מתוך פירוש הקונט' משמ' דנר' מדבריהם דאינו מובן היטב בדבריו. ב' בוקשה להבין הבנת הקשה דמאי מקשה... ג' ויותר היה להם להקשות לרש"י הקושיא שהקשינו לו..." (91ב). פעמים רבות נשאלה השאלה "למה לא אמרו התוספות" (105א).

סוג זה של פירושים לתלמוד שנוצרו בבית-המדרש תוך כדי המשא והמתן, ידוע לנו מבית-מדרשו של ר' יעקב בירב וממנו נפוצה שיטה זו גם בצפת, וכמוהו הוא ס' "מעשה חייא" לר' חייא רופא⁵.

רוב הפירושים והתשובות לקושיות ולשאלות של החברים הם ממהריא"ל, ושמו נזכר פעמים רבות מאד (ר' להלן). הוא היה בלי ספק מרביץ התורה שכן רק הוא מכונה בראשי-התיבות של שמו "מורינו הרב...". במקום אחד בלבד ציין המחבר שמהריא"ל היה רבו: "ולזה הסכים מורי ההריא"ל נר"ר" (84ב). אף-על-פי-כן פירושים של מהריא"ל נדחו הן על-ידי המחבר והן על-ידי החברים. משמע שבני החבורה גדולים היו וכוחם היה במותנם. בבית-המדרש היו "הרבה חברים" (100ב) ופעמים רבות מובאים פירושים בשם "חברים" סתם בלא הזכרת שמם. רק שנים נזכרים בראשי-התיבות: הרש"ה, שאף הוא נזכר פעמים הרבה (ר' להלן) ואין ספק שהוא והמחבר היו הגדולים שבחבורה. השני הוא הרד"ל או הרדא"ל.

מהריא"ל חיבר ספר פסקים שנוזכר בכמה מקומות בכתב-היד: "וכתב רש"י ז"ל... ומהריא"ל נ"ר הקשה לפירושו בפסקים שלו" (96ב); "עיין בפסקי

⁵ ראה מ' בניהו, רבי חייא רופא וספרו "מעשה חייא", ארשת, ב, תש"כ, עמ' 120. גדול וחשוב מכולם הוא כ"י קולומביה H 53—893 x (צילום מכון בן-צבי 1316), שיטה על פרק ראשון של קידושין, 146 דפים. החיבור הוא מאותה תקופה, ואולי אף הוא מצפת.

מוהריא"ל נ"ר ואפשר אצלי לתרץ באופן אחר ממה שתרץ הרב" (120ב); "עיינ במה שכתב מוהריא"ל בפסקיו על דבור שבכיצד הרגל אני לא אדון וכו'... ומלבד מה שכתבתי אני בחדושי בפ' כיצד הרגל ע"ש" (122א); "ועיינ במה שכתב מוהריא"ל בפסקיו" (123א). ראוי לציין שבכל הקטע הזה, שהוא על מס' יבמות, אין דברים בשמו של מוהריא"ל אלא פסקיו ואין הסוגיות מבוררות באותה שיטה, כפי שהיה נהוג בשעת הלימוד.

איזהו איפוא בית-המדרש שבו נוצרו פירושים אלה שבכתב-היד? מן הכתיבה אפשר לשער שמוצאו של כתב-היד ממצרים מן המאה הט"ו. סיוע כלשהו לכך יש מן השמועות שהביא המחבר מר' יעקב בירב ומכתב-היד שלו שהיו בידו. בראש דף 156א כתוב: "מס' פסחים פ' כל שעה שנת השט"ו...". (השאר טושטש ובצילום אי אפשר לקרוא). פרט השנה מתאים לשאר הסימנים שבכתב-היד, הן זה היה אחרי פטירתו של ר' יעקב בירב וכשר' יוסף נ' לב היה בחיים-חיותו. ברם, אם פסקיו של מהריב"ל שנזכרו (7א) הם במשמע תשובותיו הנדפסות, הרי שצריכים אנו לומר ששיטת חולין נכתבה אחרי שנת ש"כ — שנת הדפסת החלק הראשון של שו"ת מהריב"ל, או אחרי שנת שכ"ח — שנת הדפסת החלק השני. כיוון שהוברר שחיבור זה מוצאו ממצרים וחלקו נכתב בשנת שט"ו, נראה לי שראשי-התיבות מוהריא"ל, אינן אלא מורינו הרב יצחק אשכנזי לוריא. כך הוא נקרא בחייו וסמוך אחרי פטירתו במקורות הרבה וראשי-התיבות מוהרי"ל (96ב) ומהריא"ל (84ב). שאף הם מצויים בכתב-היד לשמו של האר"י, לא באו אלא לחזק סברה זאת.⁶ פירושים אחדים של מוהריא"ל נדחו על-ידי החברים (ר' להלן). יתירה מזאת: תלמידו אומר על פירוש שלו "ומוהריא"ל פי' בכאן פי' זר" (105א). דון מכאן שלא היה הפרש גדול בגילם של הרב והחברים. דבר זה כוחו יפה כלפי האר"י, שלפי המקובל נולד בשנת רצ"ד. ולא זו אף זו: אותה תקופה לא נמצא בשום קהילה מקהילות המזרח חכם מפורסם אחר ששמו יהלום ראשי-תיבות אלה. כדמות ראייה לכך יש אולי למצוא בקטע הבא, שממנו משתמע שמוהריא"ל עסק גם בתורת הסוד. תלמידו כותב: "ושמעתי מפי מוהריא"ל דה"פ בנן של קדושים מהלך עליהם לשון יחיד. ר"ל דלא קרינן קדושים וקאי על אבותיו, אלא קדושין וקאי עליה ידיה, וי"ל דין קדושה או איש קדוש. וכן בסמוך לא גרסי' מסתכלי אלא מסתכל דעליה ידיה קאי דלא היה מסתכל. והשתא משני שפיר אמאי קרו ליה בנן של קדושין או של קדושה משום דלא מסתכל ה'. וברוך ה' המגלה סודו ליריאו כי הרבה טרחתי בזה הדבור ולא הייתי יוצא מדוחקים" (78א). יכולים אנו לאשש סברה

6 עיינ על כך בס' תולדות האר"י, שער רביעי והע' 391 (בכתב-יד).

זאת גם ממקום אחר. האר"י ורבו—חברו ר' בצלאל אשכנזי חיברו שיטה כזאת למס' זבחים. וכך מעיד החיד"א: "בבחרותו כתב שיטה על מסכת זבחים בחברת רבו הרב בצלאל. ושמעתי מפי הרב מהר"א אלפנדארי הרב המחבר יד אהרן שהוא ז"ל היה בידו שיטה זו והיה מפורש שם על כל חידוש שמא דמאריה עליה, הרב בצלאל או האר"י" (שם הגדולים, ערך האר"י), ממש כמו שמצינו בכ"י שלפנינו, ובכ"י זה אין כל פירוש לזבחים.

מי הם החברים האחרים אין בידינו להשיב. ברם שמו של הרד"ל שנכתב גם הרדא"ל נותן לנו לעורר את השאלה, כלום לא היה אף הוא אשכנזי לוריא? או שמא הוא "החכם כה"ר דוד ליבאש נ"ר" שלמענו נעתקו בשנת ש"כ במצרים חידושי הריב"ש לכתובות (כ"י גינצבורג 964). שמו מובא שתי פעמים: "הקשה הרד"ל יצ"ו... ותירץ" (103ב); "הקשה הרדא"ל יצ"ו... ותירץ מוהריא"ל" (158ב).

חכם אחר אין שמו נזכר אלא בסוגיה אחת (מגילה ז) על פירושו של ר' יעקב בירב "ותירץ ההר"א" (171א); "כמו שפירשנו. ותירץ הר"א דלא היה מזה קושיא כלל... ותירץ הר"א דהכי אפשר לפרש". כיוון שכן, שמא לא היה מבני החבורה.

דברי מוהריא"ל מובאים בלשונות אלו: א. "ואמר מוהריא"ל נר"ו" (98א, 105, 108א, 158ב, 160ב, 162א, 163א, 165ב); "דמוהריא"ל אמר" (100ב, 105א); "ואמר מר ההריא"ל נר"ו דהפי' האחר היתה... " (85ב); ב. "ודקדק מוהרי"ל" (96ב); ג. "העיר מוהריא"ל" (164ב); "והקשה מוהריא"ל יצ"ו" (109ב, 111א, 159ב, 163א, 164א, 168ב); ד. "פי' מוהריא"ל" (96ב, 102ב, 103א, 104ב, 106ב, 107א, 164ב, 168ב, 169א); "ומוהריא"ל נ"ר פי'" (110ב, 114א, 160ב); ה. "ותירץ מוהריא"ל" (103א-ב, 104ב, 110א, 114א, 156ב, 157א, 158א, 159א, 160ב, 163א, 164ב, 165א, 173א); ו. "ממוהריא"ל נר"ו" (101ב).

סוגיות שהוא עורר בהן קושיות ותירצן: "שאל מוהריא"ל בהאי מתני'... ועוד שאל... ולכן זה תירץ מוהריא"ל" (166א); "הקשה מוהריא"ל נ"ר... ומוהריא"ל נ"ר פי'" (109ב, 110א, 162א, 164א); "הקשה מוהריא"ל... ותירץ מוהריא"ל נר"ו" (106א, 110ב, 113א, 114א, 158א, 158ב, 161א, 161ב).

פירושים שרוב בני החבורה הסכימו עמו: "ותירץ ראשון פירשו מוהריא"ל נר"ו עם הדיבור הראשון דבפרקיו. עיי' שם במשנה ובו עוד הקשה והותירץ נתקשה מוהריא"ל נר"ו הרבה וגם שאל הועד הקשה היכן מקשה אם למשנה או לגמ' ואם לגמ' היכן אם לאומרו רישא חזקה ליבום כו' או למה שאמר יה"ל תלגא ופלגא. ואנחנו רוב החברים פירשנו כן" (106ב); "פי' מוהריא"ל ורוב החברים" (111ב); "ופי' מוהריא"ל והרבה חברים... ואני עם

קצת חברים פי' (100ב); "הדיבור הזה קשה להולמו וקא הוּו ביה טובא ולעד לא סליק ביה דבר מתיישב ודבור על אפניו. ופי' מוהריא"ל נראה" (107א). פירושם על יסוד דבריו של מהריא"ל: "ותירץ מהריא"ל... והנה כפי זה אמר ההרש"ח יצ"ו שלא הקשו התוס'... ונר' להרש"ח" (84ב). פירושם של מהריא"ל שבני החבורה נסתפקו בהם או נדחו על-ידם: "מוהריא"ל דהנה שני פי' יש בזאת המשנה... והקשה מוהריא"ל דלפי כל א' מאלו הפי'... ולכן פי' מוהריא"ל... כפי דברי מוהריא"ל נר' צריך לו' דלפי דברי התוס'... וצ"ע הבקאות שפיר" (108ב); "והקשה בו מוהריא"ל יצ"ו... ופירש מוהריא"ל... וזה הפירוש היה דחוק בלשון... ואני פירשתי שהפי' הנר' כפי האמת בגמ'... (164א); "ול' לא מתקו דברי מהריא"ל בדבור ואני פירשתי בו כן" (94א); "ופי' הדיבור מוהריא"ל נר' בזה האופן... ותירץ מוהריא"ל נר'... ואני פירשתי" (100א); "ומוהריא"ל נר' הקשה לפירושו [של רש"י] בפסקים שלו... ומכאן נר' כמו שהבין מוהרי"ק ז"ל... ולעניות דעתי קשה מאד להלום פי' ההרי"ק... (96ב); "ומוהריא"ל נר' פי' שהם ב' מקשים מחולקים. והוא דוחק" (103א); "פי' מוהריא"ל נר' דתוס' נשמר' מפי' אחר — — — ואנחנו לא פירשנו כך" (97א); "ואמר מוהריא"ל שזהו כלל אמיתי... וקצת חברי הישיבה פירשו" (157ב); "ופי' מוהריא"ל נר' שהאמת הוא... ואני ורוב חברי הישיבה פירשנו אפכא" (101א); "הדיבור הזה משונה מאד כי למה לא תירץ תכף מה שתירץ באחרונה שהו' האמת... ועוד יש הערות בדבור וצ"ע שם. ואנחנו פירשנו... ומוהריא"ל פי' (103א). פירושם של בני החבורה שנדחו על-ידו: "והוא פי' נכון. ומוהריא"ל לא רצה בזה אלא אמר שכבר יודע תוס'... (87א); "כן תירץ מוהריא"ל נר' וההרש"ח וקצת חברי הישיבה תירצנו לקושיה הראשונה... וכל זה לא נראה נכון בעיני מוהריא"ל נר' (156א). פירושם של בני החבורה שנתקבלו על דעתו של מהריא"ל: "וההרש"ח יצ"ו... ואני פירשתי... והודה מוהריא"ל יצ"ו. והקשה מוהריא"ל יצ"ו" (99א); "ומוהריא"ל פי' בכאן פי' זר לע"ד. והפירוש שהסכמנו בו וגם מוהריא"ל הסכים ג"כ בו" (105א). פירוש לקושיות של מהריא"ל על-ידי התלמיד: "ונראין הדברים וכו'. מוהריא"ל פי' דכוונת ונראין הדברים זו היא מרגיש רבינו יונה לפירוש הגאונים... ובכאן הקשה מוהריא"ל דהא הגאונים לא פירשו פירושם אלא מכח הירושלמי... אך מוהריא"ל נר' תירץ... כמו שפירשתי לעיל. ואני פירשתי... קושיית מוהריא"ל שהקשה" (173ב). ויש קושיות שמהריא"ל או בני החבורה עוררו: "הקשו מוהריא"ל וההרש"ח"

(99א); "קשה למוהריא"ל נר"ו דמהיכן בא לר"י לומר ההלכה כרב המנונא והלא כמה פעמים בתלמוד מקשה התלמוד מאמורא א' כדי לראות איך יישב לפי דעתו המשנה וכן בכאן... ותירץ" (102ב); "החברים פירשו בו... ומוהריא"ל נר"ו הכריח דאליבא תוס'... עוד הרגיש מוהריא"ל נר"ו דלמה ליה לגמ' לדקדק מיתור" (106א); "יש ב' או ג' הערות כפי מה ששמעתי מפי מוהריא"ל נר"ו והן באותן הפלוגתות הנמצאות שם" (105א); "דבור הא לא נשאת לא תנשא כו'. צ"ע בכל בקיאותיו ומקומותיו היטב וג' טעיות נפלו בו וצ"ע והוא דבור זר. והור"י אומר [בדיבור התוס'] דפריך אמא אמר מוהריא"ל שאין לו הבנה כמעט" (104ב).

מכל בני החבורה נזכר פעמים הרבה ההרש"ח: "וההרש"ח אמר" (80ב, 85א, 160ב); "הקשה ההרש"ח" (78ב, 79א, 84א, 110ב); "ותירץ ההרש"ח" (79א, 85ב, 159ב); "וההרש"ח נר"י פי" (110ב).

ויש פירושים להרש"ח שהמחבר או החברים פירשו פירוש אחר שלא כמותו: "וההרש"ח אמר... ולי נר"י" (80ב); "וההרש"ח יצ"ו דהתרצן היה ס"ל... ואני פירשתי דהפרשן היה יודע" (98ב).

קושיות של הרש"ח שהרב, המחבר והחברים תירצו אותן: "הקשה ההרש"ח נראה דאכתי... ותירצתי לו דלעולם אימא לך... ולזה הסכים מורי ההריא"ל נר"ו. עוד מצאנו תירוצים אח"כ בחידושי הרמב"ן להאי קושיא ולא הזכרתי איפה כי הם ע"ד הדוחק" (84א-ב); "הקשה ההרש"ח נר"י דלמה התוס' לא תירצו באופן אחר... ותירץ לו מוהריא"ל נר"ו דאין זו מכרעת" (106ב, 160א); "והקשה ההרש"ח נר"ו... ותירצנו" (160א); "אמר מוהריא"ל נר"ו... וההרש"ח נר"ו הקשה" (108א).

פירושו של הרש"ח שהסכימו עמו החברים: "והחכם הו"ת יק ההרש"ח יצ"ו עם רוב החברים פירשנו כן הדבור" (98ב); "וההרש"ח פי'... ואני עם הרבה חברים פירשנו כן" (104א).

דומה שגם חכם זה יכולים אנו לשער זהות שמו. באותה תקופה ממש היה במצרים ר' חיים נ' שושן. הוא היה תלמידו של ר' יצחק בירב, בנו של ר' יעקב בירב מחדש הסמיכה. בשנת שי"ח נמנו עם הרדב"ז גדולי חכמי מצרים וביניהם אנו מוצאים את שמו ושם של ר' בצלאל אשכנזי והאר"י ואין נמצא עמם ר' חיים נ' שושן. כנראה משום שלא הגיע אותה שעה למדרגתם.

ר' חיים נ' שושן התישב בקנדיאה או חזר אליה, והיו לו דין ודברים עם ר'

ד ר' לפי שעה בגוסס ההסכמה שנדפסה בס' ברכת הארץ לר' ברוך דוד הכהן, ירושלים תרס"ד, דף סא ב.

שמואל קזאני⁸. חכם זה נידה את ר' חיים ו' שושן. שני הצדדים פנו לחכמי מצרים. ר' יעקב קאשטרו עמד לימינו וכתב בתשובתו לחכמי קאנדיאה: "מאד נפלינו בצאת מבית דינכם הצדק המכשלה הזאת, דינו של הנבון וחכם הרופא כה"ר חיים ו' שושן נר"ו. הפרזתם על המדה בכמה דברים. א' כי זה האיש מוחזק אצלינו לבן תורה, למד פה כמה שנים בישיבת החכם השלם כמה"ר יצחק בי רב ז"ל, וכמדומה שידע זה החכם הנעלה כה"ר אליעזר די אלמדיגו⁹ נר"ו, כי הוא ג"כ היה לומד אז בישיבת הנז"ל. ופה הענין מפורסם"¹⁰. לעומת זאת כתב ר' חיים כפוזי אגרת חריפה לר' חיים ו' שושן וגזר עליו שיקום ויבקש סליחה מר' שמואל קזאני. ר' חיים כפוזי הכירו מימי לימודיו במצרים, וכתב לו: "גם אני יודעך ומכירך לשעבר בתורת ה' נקי ובר וספסלי כתלי בית מדרשו של מוריניו מהר"ר יצחק בי רב זלה"ה יוכיחו. עכ"ז בינך ובין שכנגדך הרב יש הפרש גדול"¹¹. זמנו של הריב צויק בתשובתו של הריק"ש: "בחדש תמוז בשנת יג"ל ו' צדיקים לפ"ק"¹². כלומר, שנת שנ"ט. אותה שעה היה ר' חיים ו' שושן זקן¹³. פרטים אלה, דומה שהם הולמים יפה מה שהוברר מכתב-היד ורשאים אנו לשער שהוא היה אחד התלמידים בישיבה שמהריא"ל הרביץ בה תורה, ואולי הוא בית-מדרשו של ר' יצחק בירב.

ואלו הן הסוגיות שנתבררו בכתב-היד:

ברכות, ריש כיצד מברכין — 116ב, 117א; "שאלות ותשובות על מס' ברכות ועל פי' רש"י ז"ל", הכל בדרך קושיה ותירוץ, 143א — 155ב; דף לג, ב — 173א. פסחים, כל שעה, דף כא — 156א; ערבי פסחים, דף קא — 83א. יומא, הוציאו לו, דף נה — 118ב. סוכה, דף כב — 80א, 174א.

8 עיין עליו תקנות קנדיאה, מהדורת הרטום-קאסוטו, ירושלים תש"ג. בהסכמה של שנת של"ז הוא נמנה עם גדולי העיר. שם, עמ' 150, ועיין עמ' 149, 156.

9 עיין עליו שם, במפתח. שמו נזכר גם בהסכמת של"ז, עמ' 150.

10 ר' יעקב קאשטרו, שו"ת אהלי יעקב, ליוורנו תקמ"ג, סי' עה, דף קכב, ב.

11 שו"ת ר' חיים כפוזי, כ"י בית-המדרש לרבנים בני-יורק סי' 01190, סי' ב, דף ד, א. שנת הולדתו של ר' חיים כפוזי לא ידועה. ר' יעקב מ' טולידאנו סבור שנולד בשנת ש' בערך. הוא נפטר במצרים בשנים-עשר בשבט שצ"א. ר' מאמרו הכפוזיים באלג'יר ורבי חיים כפוזי במצרים, סיני, כרך ל, תשי"ב, עמ' עז. מכל מקום מן המקור שלפנינו ברור שר' חיים כפוזי גדל במצרים, אף הוא למד בישיבתו של ר' יצחק בירב ונמצא בה כנראה בשנת שט"ו בערך.

12 שו"ת אהלי יעקב, שם, דף קכג, ב.

13 וכך כתב עליו ר' חיים כפוזי: "זקן שכמותך ברמות רוחיה לא חש לקמחיה". שם.

ראש השנה, דף כג — 89א; ראהו בית דין — 90א.
 תענית, דף י, א — 116ב.
 מגילה, דף ז — 170ב; דף כב — 170א.
 מועד קטן, ואלו מגלחין — 78ב; מי שמתו, דף כב — 89ב.
 יבמות, חמש עשרה נשים — 95א, 119א; דף ז — 90א; החולץ, דף לט —
 90ב; הערל — 111ב, דף פ — 117א; האשה רבה, דף צא — 91א; דף צד —
 93א; האשה שלום — 96ב; האשה בתרא — 106א.
 כתובות, אף-על-פי, דף נח — 172א, 173א; מי שהיה נשוי — 81א.
 קידושין, האשה נקנית — 92ב; האומר — 84א.
 בבא קמא, הגזול ומאכיל — 96א.
 בבא מציעא, דף ח — 78ב; דף כה — 79א; דף כו — 174ב; דף כז —
 79ב; איזהו נשך — 79ב; השוכר את הפועלים — 78א, 111א, דף פ — 95ב, דף
 פג — 82א, דף פז — 80ב, דף פח — 81ב.
 בבא בתרא, לא יחפור — 89ב.
 סנהדרין, נגמר הדין, דף מו — 83ב.
 שבועות, כסדר המסכת, 137א — 143א.
 עבודה זרה, לפני אידיהן, דף ג — 95א, דף יז, ב — 171ב; ר' ישמעאל,
 דף ג — 78א; השוכר את הפועל — 83ב.
 חולין, "חידושי מסכת חולין", כל החלק הראשון, דף א1 — 77ב; דף
 צה — 118א.
 ערכין, יש בערכין — 169ב.
 כללו של דבר. כתב-יד זה חשיבותו מרובה לא רק לשם פירושו של התלמוד.
 אלא גם לחקר שיטות הלימוד בבית-מדרשו של האר"י, ויש להניח שדרך בדרכי
 רבו וחברו ר' בצלאל אשכנזי, ומורם הגדול הרדב"ז. ראוי, איפוא, לחקור שיטות
 אלו ולהשוותן לשיטות-לימוד אחרות בישיבות הספרדים וביחוד במצרים ובצפת,
 שאף מהן יש בידינו שיטות שבית-המדרש והמשא והמתן בשעת הלימוד הם
 מקום יצירתן.